

طرح و ساخت قالی؛ مطالعه قالی‌های نهانند

(طرحی تطبیقی برای مقایسه قالی‌های مناطق مختلف ایران)

الهام عباسی^۱

چکیده

بافت فرش به عنوان زیرانداز به قرن‌ها قبل باز می‌گردد. انسان برای آسایش و آرامش خویش، زیراندازهایی را برای محل سکونت خود در نظر می‌گرفت. قالی، نمونه تکامل یافته زیرانداز است. مواد به کار رفته در آن طبیعی و چشم‌نواز است و نقش‌های آن اغلب ملهم از طبیعت است.

انعکاس مرارت‌ها و مشقات بافت و تهیه قالی از طریق رسانه، ظرفیت مناسبی را برای بیان الگوهای معیشتی و مصرفی برای خانواده‌ها به وجود می‌آورد. امروزه با گسترش کارخانجات بافت ماشینی لازم است که افکار عمومی با فرش دست‌باف آشنایی ژرف‌تری پیدا کنند تا ضمن بازگشت اقبال مجدد به این بافته، نسل‌های جوان

۱. کارشناسی ارشد مردم‌شناسی از دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز elham_ef80@yahoo.com

جامعه با ارزش‌های فرهنگی و اقتصادی زندگی هنرمندان و تلاشگران عرصه فرش آشنا شوند و تصویر مطلوبی از دست‌بافته‌ها داشته باشند.

فرش از دیرباز در آرایش و زیور مجالس مختلف ایرانیان حضور داشته و زینت‌بخش مراسم سور و سوگ مردم این دیار بوده است بنابراین بسیاری از رنگ‌ها و نقش‌های از یاد رفته فرش در ناخودآگاه ایرانیان وجود دارد. از این رو طراحان صحنه تولیدات تلویزیونی، بویژه تولیدکنندگان برنامه‌های برون مرزی با استفاده از نقوش انتزاعی این هنر می‌توانند نقش ویژه‌ای در آشنایی مخاطبان دورافتاده از فضای فرهنگی ایرانی ایفا کنند. بدیهی است به سبب پشتوانه غنی رنگ‌ها و نقش‌های فرش‌های اصیل ایرانی این نزدیکی و قرابت زودتر حاصل می‌شود.

همچنین با توجه به شباهت‌ها و تفاوت‌هایی که میان قالی‌های اقوام ایرانی به لحاظ بافت، ابزار، نقش، رنگ و نحوه برپایی دار قالی وجود دارد، این مقاله می‌تواند به عنوان یک برنامه از مجموعه برنامه‌های بررسی تطبیقی قالی‌های مناطق مختلف ایران قرار گیرد.

کلیدواژه: قالیچه، فرش دست‌باف، قالیبافی، هنرهای دستی نهند، نمادهای فرش

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تاریخچه قالی بافی

فرش‌هایی که انسان اولیه به عنوان زیرانداز، روانداز، حمل بار، پوشش مقبره‌ها، پوشش حیوانات و سایر موارد از آن استفاده می‌کرد، پوست و برگ درختان و پوست حیوانات بود. بافت انواع زیرانداز نیز همزمان با پرورش دام و استفاده از پشم آن بدین منظور بوده است و انسان پس از بهره‌وری از پوست حیوانات به اهمیت الیاف پشمی پی برده و به مرور زمان به صورت‌های گوناگون مانند بافتن گلیم و قالی از آن بهره گرفته است. این زمان بی‌تردید مصادف با تغییر زندگی بشر از مرحله زیست انفرادی در غارها به چادرنشینی و معاش خانوادگی و قبیله‌ای و اعتلای فکری او بوده است. (www.binatarh.com)

با اینهمه گفتن اینکه بشر چه زمانی توانسته است فرش گره‌دار یعنی قالی ببافد مشکل است. آخرین نمونه‌هایی که در این مورد پیدا شده یافته‌های پرفسور توزی است که مربوط به شهرسوخته سیستان می‌باشد و این آثار قطعات بسیار ریز فرش را شامل می‌شود که هم گره و هم شیرازه دارد و مربوط به اوایل دوره برنز یعنی دقیقاً ۵۰۰۰ سال پیش می‌باشد. (حضور، ۱۳۷۳: ۱۹)

پژوهشگران نیز از عباراتی که در انجیل و ادبیات کلاسیک آمده به این نتیجه رسیده‌اند که هنر قالی‌بافی در شرق مدت‌ها پیش از میلاد شناخته شده و وجود داشته و زادگاه این هنر طبق آخرین یافته‌های دیرین‌شناسی در محدوده جغرافیایی ایران در بیش از دو هزار سال پیش بوده است. (همان: ۴)

دستگاه‌های فرش بافی

دستگاه‌های فرش بافی که اصطلاحاً به آن «دار» و در زبان آذری «دزگاه» نیز گفته می‌شود عبارت از چارچوبه‌هایی به شکل مستطیل و از جنس چوب یا فلز است. دستگاه‌های فرش بافی از نظر شکل، دستگاه و مکانیسم بافت به دو شکل افقی و عمودی طراحی شده‌اند.

الف) دستگاه‌های افقی بیشتر در میان عشایر رواج دارد. مشخصات این نوع دارها چنین است که دو تیر چوبی محکم و راست را در فاصله معینی نسبت به یکدیگر با چهار میخ چوبی یا فلزی در زمین محکم می‌کنند و سپس تارهای فرش را متناسب با فرش و ظرافت فرش مورد نظر به صورت موازی با امتداد تیرها، افقی می‌پیچند. با این دستگاه‌ها فرش‌هایی با اندازه‌های بزرگ نمی‌توان بافت. فرش‌هایی که با این نوع دار بافته می‌شوند معمولاً در بالا و پایین اختلاف عرض پیدا می‌کنند. (ورزی، ۱۳۵۰: ۲۸۰)

ب) دستگاه‌های عمودی مخصوص روستاها و مراکز قالبیافی شهری می‌باشد و ساختمان

آن پیچیده‌تر از دارهای افقی می‌باشد. فرش‌هایی که با این دستگاه‌ها بافته می‌شوند از نظر ابعاد و نقشه از فرش‌هایی که با دارهای افقی بافته می‌شوند دقیق‌تر هستند. دارهای عمودی شامل انواع مختلف زیر می‌باشند:

دار ثابت: این نوع دار به صورت چارچوبی است که از اتصال دو تیر محکم به صورت افقی در بالا و پایین و همچنین دو تیر عمودی در طرفین تیرهای افقی تشکیل می‌شود. تارهای قالی به تناسب ظرافت و عرض فرش مورد نظر در بین

تیر بالایی (سردار) و تیر پایینی (زیردار) کشیده می‌شوند. کارگر با فنده روی تخته الوار، مقابل دار فرش می‌نشیند و به تدریج که کار بافت فرش پیشرفت می‌کند محل این تخته نیز بالاتر می‌رود. در این نوع دار، طول فرش اندکی کوچک‌تر از فاصله تیرهای بالایی و پایینی دستگاه

می‌باشد.

متحرک (دار تبریزی): در این نوع دار نیز تارهای فرش، تیرهای بالا و پایین دستگاه را دور می‌زند. یکی از مشخصات این نوع دار این است که به تناسب پیشرفت کار، ضامن بالایی دستگاه کشیده می‌شود؛ در نتیجه تارها شل شده و قسمت بافته شده به پشت دار منتقل می‌شود و بدین گونه جای بافته تغییر نمی‌کند و همیشه در همان ارتفاع قبلی مقابل دار قالی می‌نشیند. از این نوع دارها در تبریز و سایر شهرهای آذربایجان و همچنین در اراک، قم و همدان استفاده می‌کنند.

دار کرمانی (گردان): از این نوع دار اولین بار در کرمان استفاده شد و امروز در برخی از شهرهای ایران مانند کاشان، نائین و اصفهان معمول است. مکانیسم بافت در این نوع دار چنین است که قسمت‌های بافته شده به تدریج به دور تیر پایینی پیچیده می‌شود؛ در نتیجه می‌توان فرش‌هایی با اندازه‌های بزرگ بافت. یکی دیگر از امتیازات این قبیل دستگاه‌ها این است که کشش تارها را با آن بهتر می‌توان کنترل کرد. این نوع دار، بیشتر برای فرش‌های درشت باف مناسب است.

ابزار مورد استفاده در فرش بافی

رایج‌ترین ابزار قالی‌بافی عبارتند از:

۱. چاقوی قالی‌بافی: در اصل وسیله‌ای برای بریدن امتداد نخ‌های خامه قالی‌بافی در هنگام گره زدن است.

کاردک نیز همان چاقوی معمولی است و اغلب در مناطقی که از گره فارسی استفاده می‌کنند کاربرد دارد. هر کاردک از دو قسمت تیغه فلزی و هسته چوبی تشکیل شده است:

در برخی موارد یک نوک تیز کوچک در سر تیغه فلزی قرار دارد که در برخی موارد مانند بیرون کشیدن گره‌های غلط و درآوردن پوده‌های بریده شده یا خراب مورد استفاده قرار می‌گیرد. تیغه کاردک از آلیاژ آهن و دسته آن از چوب ساخته می‌شود.

۲. قلاب قالی بافی: قلاب نوع دیگری از چاقوهای قالی بافی است با این تفاوت که در انتهای تیغه آن یک قلاب کوچک قرار دارد. قلاب قالی بافی عمدتاً در مناطق ترکی باف که گره قالی بافی از نوع ترکی است که مورد استفاده قرار می‌گیرد. هر قلاب از دو قسمت تیغه و دسته فلزی تشکیل شده است.

۳. دفتین: دفتین وسیله‌ای برای کوبیدن گره‌های فرش پس از بافتن یک رج و نیز خواباندن پودهای ضخیم و نازک قالی است. هر دفتین دارای دو قسمت دسته و تیغه‌های فلزی است. برخی از دفتین‌ها به طور کامل از آلیاژ آهن ساخته می‌شوند. یعنی دسته و تیغه یکسره فلزی است. در حال حاضر تمامی دفتین‌هایی که در مناطق شهری بافت آذربایجان تحت عنوان دفتین ترکی به کار می‌روند از این نوع هستند. دفتین‌های تبریزی سبک‌ترین و ظریف‌ترین نوع آنها می‌باشد.

۴. قیچی قالی بافی: قیچی قالی بافی ابزاری برای بریدن و کوتاه کردن سر پرزهای هر گره پس از اتمام بافت یک یا چند رج است.

۵. شانه: از آن برای پیش‌کشی (جلوکشی) گره‌های فرش و ایجاد نظم بیشتر در پشت فرش استفاده می‌گردد. پس از بافت هر رج و قبل از کوبیدن دفتین، شانه را بر روی گره‌های فرش می‌کشند. تیغه‌های نوک‌تیز شانه گره‌ها را به جلو کشیده و چنانچه در هنگام گره زدن بخشی از هر گره به صورت برجسته از پشت فرش دیده شوند با شانه کشیدن به جلو آمده و از بین می‌رود. استفاده زیاد از شانه چندان صحیح نیست زیرا پس از هر بار شانه کشیدن مقداری از الیاف پشم از درون گره‌ها بیرون می‌آید.

۶. سیخ پودکشی: سیخ پودکشی از ورق نازک آهن که حالت فنری و انعطاف زیاد دارد، ساخته می‌شود تا به راحتی از لابلای چله‌ها عبور کند. نوک سیخ پودکشی دارای حالتی قلاب شکل است که نخ پود به دور آن چرخیده و از میان چله‌ها کشیده می‌شود. در انتهای سیخ پودکشی نیز سوراخی وجود دارد که می‌توان با عبور نخ پود از درون این سوراخ و کشیدن سیخ به لای چله‌ها کار پودکشی را انجام داد. سیخ پودکشی در مناطق ترکی باف بویژه در

آذربایجان کاربرد دارد. در مناطق فارسی‌باف به جای سیخ از دست برای کشیدن پودها استفاده می‌شود و لذا دست در تماس مستقیم با چله‌ها می‌باشد.

۷. کرکیت: وسیله‌ای برای کوبیدن پودها است.

۸. مخراض: همان مقراض یا قیچی است که برای چیدن نخ‌های اضافی خامه به کار می‌رود.

۹. سَک: وسیله‌ای است که در گذشته پرزها را با آن صاف می‌کردند و اکنون این کار با شانه انجام می‌شود.

۱۰. چقو: برای بریدن نخ‌های خامه بعد از هر گره به کار می‌رود.

۱۱. اره: وسیله‌ای برای شانه کردن پرزهای قالی است.

۱۲. دار: به گویش محلی نپاوند، «دارکول» گفته می‌شود و نام اجزای آن به شرح ذیل می‌باشد:

- سردار: تیر بالایی دار

- زیردار: تیر پایینی دار

۱۳. چوپیز: چوب استوانه‌ای روی چله‌ها را می‌گویند.

- پشت پیز: چوب استوانه‌ای پشت چله‌ها است.

- راست روها: چوب‌های استوانه‌ای طرفین دار است.

مواد و مصالح فرش بافی

برای بافتن فرش‌های زیبا و نفیس مواد و مصالحی نیاز است که به آنها اشاره می‌شود:

۱. پشم: یکی از مهم‌ترین مواد متشکله فرش، پشم می‌باشد. آنچه که از یک فرش به نظر می‌رسد و طرح فرش را به وجود می‌آورد گوشت یا خواب فرش است. برای بافت فرش از پشم گوسفندان با نژادهای مخصوص استفاده می‌کنند. پشم اگر سفید باشد رنگ مورد نظر را بهتر به خود جذب می‌کند.

۲. پنبه: تار (چله) نخ‌ی است که ابتدا به صورت رشته‌های موازی روی دستگاه قالی‌بافی

نصب شده و بافت فرش روی آن انجام می‌شود. برای تار فرش به طور عمده از نخ پنبه‌ای استفاده می‌کنند لذا پنبه یکی از مواد اولیه مورد مصرف در صنعت فرش بافی است.

۳. ابریشم: ابریشم به دلیل نرمی، شفافیت، ظرافت و استحکام فوق‌العاده‌ای که دارد یکی از مهم‌ترین و گران‌بهارترین الیاف نساجی به شمار می‌رود.

اجزای قالی

یک قالی از تار و پود و پرز یا خواب قالی که به آن به طور معمول گوشت قالی هم می‌گویند، تشکیل شده است.

تار: تار در قالی عبارت از نخهایی است که موازی یکدیگر و در طول قالی قرار می‌گیرند. این نخ‌ها را ممکن است از ابریشم یا پشم یا پنبه انتخاب کنند.

پود: پود قالی عبارت است از رشته‌ها و نخهایی که به صورت موازی یکدیگر از بین نخ‌های تار گذشته و به طور افقی در دار قالی عبور داده می‌شوند. جنس این نخ‌ها به طور معمول در قالی‌های عالی، ابریشم و در قالی‌های خوب و متوسط پشم و در قالی‌های متوسط تا معمولی نخ پنبه می‌باشد. البته بایستی در نظر داشت که استفاده از نخ پنبه‌ای برای پود به دلیل محکم بودن و نداشتن کشش زیاد مناسب‌تر است.

خواب یا گوشت (پرز) فرش سطح خارجی پشم را تشکیل می‌دهد که به وجود آمدن طرح و رنگ‌های مختلف در فرش به واسطه وجود آنها است. جنس خواب یا گوشت فرش به وسیله گره‌هایی که در این تارها می‌خورد به وجود می‌آید.

مراحل بافت

۱. زنجیره بافی

در ابتدای کار مقداری از نخ چله (به طور معمول طول آن ۱۰ برابر عرض فرش است) را دولا کرده و به صورت گلوله کوچکی درمی‌آورند. سپس از محلی که نخ دولا شده، آن را

باز کرده و روی دو تار قرار می‌دهند و گلوله را دور تا دور تار چرخانده و از محلی که نخ را باز کرده‌اند خارج می‌کنند و این عمل را تا انتهای چپ فرش ادامه می‌دهند و سپس انتهای نخ را به راست روها می‌بندند.

۲. گلیم‌بافی

بعد از زنجیره‌بافی، نوبت گلیم‌بافی است. این کار برای استحکام فرش و با پود ضخیم هم‌رنگ نخ چله انجام می‌شود. به این صورت که با بالا بردن چوب‌ها، از روی چوب کج و فشار دادن تارها به وسیله دست، نخ پود را از لای تارها رد می‌کنند و در رج بعد برعکس جهت رج قبل باز همین کار را تکرار می‌کنند، به طوری که تارها و پودها حالت «بعلاوه» پیدا می‌کنند و با کوبیدن شبیه کرباس می‌شوند.

۳. گره‌زنی

گره زدن یکی از امتیازات فرش نسبت به سایر دست‌بافته‌های سنتی نظیر گلیم و جاجیم است که بر حسب سنت بافت، گره ترکی یا فارسی است. در شهرستان نهاوند از گره فارسی استفاده می‌کنند و به ندرت گره ترکی دیده می‌شود.

به طور کلی در قالی دو نوع گره وجود دارد:

گره ترکی‌باف: به آن گره دوتایی، زیر در رفته یا «قیوردز» (qirdes) هم می‌گویند. احتمالاً این نوع گره منتسب به شهر قیوردز از مراکز قدیمی تولید قالی در ترکیه است. ابتدا تصور می‌شد که این نوع گره توسط ترکان سلجوقی در ایران ابداع شده و سپس به سایر نقاط از جمله ترکیه برده شده است ولی با توجه به فالیچه بسیار قدیمی که در پازیریک یافت شده و ترکی‌باف است می‌توان تصور کرد که این نوع گره از قدیمی‌ترین انواع آن است. در این گره، نخ خامه از روی دو تار و از کناره آن به عقب برده می‌شود و سپس از داخل تارها به جلو

برمی‌گردد و با کشیدن سفت می‌گردد. این نوع بافت نسبت به سایر بافت‌ها محکم‌تر است. این گره بیشتر در بین ایلات ترکمن، آذربایجان و روستاهای اطراف همدان رواج دارد. این گره‌زنی محاسن زیر را دارد:

- در گره‌زنی ترکی گره به دور تار به طور کامل می‌پیچد. از این رو، این گره محکم‌تر و با دوام‌تر است و از ساختمان فرش به سختی بیرون کشیده می‌شود.
- در بافت ترکی، بافته به جای انگشتان خود از قلاب استفاده می‌کند. به همین دلیل، سرعت عمل گره‌زنی در ترکی بافت بیشتر از گره‌زنی فارسی است.
- با توجه به اینکه در گره ترکی بافت پرزها دور تا دور پیچیده می‌شوند اگر به جای دو تار، چهار تار گرفته شود مشخص می‌شود. لذا امکان تقلب در گره‌زنی ترکی کمتر است.
- با استفاده از روش گره‌زنی ترکی می‌توان فرش‌های بسیار ظریف و هنری بافت زیرا گرفتن تار چله و بیرون کشیدن آن به وسیله قلاب بسیار آسان و امکان پذیر است.
- در فرش‌های ترکی بافت اگر فرش فرسوده شود به صورت گلیم در می‌آید زیرا امکان سوراخ شدن فرش ترکی بافت کم است.
- بافت فرش‌های تصویری و صورت با استفاده از گره ترکی، از انواع گره‌ها مناسب‌تر است. با استفاده از گره ترکی می‌توان فرش‌های حجم‌دار به صورت اشکال گوناگون بافت.
- گره فارسی بافت: به گره میان در رفته سینه یا سنا یا صحنه نیز معروف است. این نوع گره به شهر صحنه در کرمانشاه که از مراکز قدیمی قالی‌بافی در ایران بوده نسبت داده می‌شود. در گره فارسی بافت نخ از کناره یک تار به عقب برده می‌شود و از فاصله دو تار بیرون می‌آید و چله (تار) دوم را دور زده دوباره از میان دو چله سر بیرون می‌آورد. به طوری که سر هر پرز قالی بین یک جفت تار قرار می‌گیرد. گره فارسی بافت از نظر یکنواختی بهتر است. گره فارسی بافت محاسن زیر را دارد:

- خامه گره فارسی بلندتر از گره ترکی چیده می‌شود و فرش پرگوشت‌تر و پرت‌تر می‌گردد.

- فرشی که با گره فارسی بافته شده نرم‌تر از فرشی است که با گره ترکی بافته می‌شود. معایب گره فارسی عبارتند از:
 - از آنجایی که در گره فارسی پرز خامه به دور یک تار پیچیده می‌شود لذا گره سست و کم دوام می‌شود.
 - گره فارسی با دست و انگشتان بافنده زده می‌شود. لذا به انگشتان بافنده صدمه وارد می‌سازد و بافنده زود خسته می‌شود.
 - با توجه به اینکه انگشت بافنده تا حدی می‌تواند داخل تارهای چله شود لذا بافت فرش‌های ریز و ظریف بسیار مشکل است.

۴. پودکشی

پودگذاری نیز در نقاط مختلف، سنن گوناگونی دارد. در برخی نقاط یک پود و در برخی دیگر دو یا سه پود می‌گذارند. پودکشی باعث استحکام فرش می‌شود و فرش یک پود نسبت به فرش دو یا سه پود از استحکام کمتری برخوردار است.

۵. سرکشی کردن (شانه کردن)

پس از پودگذاری، به وسیله شانه که وسیله‌ای فلزی و دندانه دار است، پرزها را شانه می‌کنند تا بخش اضافی پرزها برای چیدن مشخص شده و قسمت انتهایی گره‌ها در پشت فرش صاف و یکنواخت شود.

۶. قیچی کاری

بافنده پس از شانه کردن، قیچی را به وسیله انگشت شست، سبابه و میانی دست راست نگه می‌دارد و در حالی که دو لبه قیچی در انگشتان دست چپ قرار دارد تا به نزدیک کردن لبه تیغه‌ها به دست راست کمک کند، دو لبه قیچی را روی خامه‌ها قرار می‌دهد و به اندازه ارتفاع

مورد نظرش قیچی می‌کند. این مرحله کاری بسیار حساس است و باید دقت شود که تمام رج‌ها در یک سطح قیچی شوند.

در انتها نیز گلیم بافی و بافت زنجیره تکرار شده و مقداری از بلندی تارها برای ریشه فرش در نظر گرفته می‌شود و پس از اتمام کار قالی را از دار پایین می‌آورند. به این ترتیب که ابتدا چله‌ها را کمی شل می‌کنند و سپس از فاصله ۱۰-۱۵ سانتی‌متری تا زنجیره بافی ۵ سانتی‌متر به ۵ سانتی‌متر از کناره‌ها و وسط فرش به طور متناوب قیچی می‌کنند و بعد از پایین آوردن فرش از روی دار آن را تمیز می‌کنند و نخ‌های اضافی را می‌برند و گرد و غبار فرش را می‌گیرند.

کارکرد قالی

قالی یکی از عناصر مادی فرهنگ ماست که بدون شک با انگیزه رفع نیاز، اعم از اقتصادی، مصرفی و تزیینی به وجود آمده است و با گذشت زمان برخی از کارکردهای خود را از دست داده و کارکردهای دیگری جایگزین آنها شده است. برخی از کارکردهای قالی پنهان و برخی آشکار هستند. این عناصر مادی با نقوشی که بر چهره دارد در بخش غیر مادی فرهنگ نیز دارای کارکرد خاصی بوده و به حیات فرهنگی انسان سود رسانده است. به طوری که به جرأت می‌توان گفت «فرش ایرانی روی زمین می‌افتد و با نقش‌ها، پشم گرم، نرمی و بار تاریخی و فرهنگی خود زندگی را در بر می‌گیرد و آسایش، امنیت، آرامش و رضایت خاطر می‌بخشد.» (حصوری، ۱۳۷۳: ۴)

کارکرد مصرفی: یکی از مهم‌ترین کارکردهای قالی، استفاده از آن در خانه‌های بافندگان است.

کارکرد اقتصادی: بافندگان علاوه بر کارکرد مصرفی از قالی به عنوان سرمایه و پشتوانه مالی نیز بهره می‌گیرند. به دلیل همین کارکرد اقتصادی، روستاییان کمتر در نقشه دخالت می‌کنند و بیشتر سعی می‌کنند نقوش محدودی را که در بازار فروش، دارای مشتری هستند

بیافند، زیرا به عقیده آنها نقش‌های ذهنی و ابتکاری روستاییان مشتری ندارد و به فروش نمی‌رسد. البته اغلب، نگاره‌های کوچکی را به نقشه اضافه می‌کنند ولی این کار را طوری انجام می‌دهند که طرح و نقشه اصلی کاملاً آشکار و مشخص باشد. فرش‌های نهاوند به علت طرح‌های شکسته و رنگ در کشورهای دیگر بخصوص آلمان مشتری فراوانی دارد.

کارکرد مذهبی: گاهی هنگام قالیبافی، مشکلی پیش می‌آید مثلاً شوهر یا یکی از فرزندان بافنده دچار بیماری می‌شود در این هنگام، بافنده، قالی روی دار را نذر امام رضا علیه السلام می‌کند.

کارکرد اجتماعی: زنان بافنده سعی می‌کنند تمایلات درونی خود را از طریق بافت نمادهای مختلف به نمایش بگذارند و این عنصر را وسیله مناسبی برای سنجش و مقایسه خود با دیگران می‌دانند. چنان که گویی «شخصیت» و طبع زن بافنده در میان تار و پود قالی او، خود را پنهان کرده و با دقت در همنشینی رنگ‌ها و نگاره‌ها می‌توان آن را شناخت و جایگاهش را در میان سایرین تعیین کرد. قالی نقش مهمی در جایگاه اجتماعی زن بافنده دارد.

فرش و فرش‌بافی می‌تواند عواملی چون بیکاری و مهاجرت افراد را کاهش دهد و یک منبع درآمد مناسب برای روستاییان باشد.

کارکرد قالی در جشن‌ها: اشعار و ترانه‌های محلی نشان می‌دهند که در گذشته از قالی در مراسم مختلف به شکل خاصی استفاده می‌کردند. مثلاً در اغلب اعیاد مذهبی و مناسبت‌های ملی قالی‌هایی در مساجد، معابر و بازار آویخته می‌شد یا در جشن‌های عروسی آن را زیر پای عروس و داماد پهن می‌کردند و فضای عروسی با قالی رونق می‌گرفت.

کارکرد قالی در تهیه جهیزیه: در روزگاران قدیم، معمولاً یک یا دو قالی دست‌باف به عنوان جهیزیه به دختران داده می‌شد. اغلب خود دختر در کنار مادرش این قالی را می‌بافت.

کارکرد تزئینی: در این حالت فرش دست‌باف را به صورت تابلو به دیوار می‌آویزند.

کارکرد قالی در مراسم عزاء: انداختن قالی در مراسم عزاداری نشان‌دهنده حضور این عنصر فرهنگی و هنری در تمامی جنبه‌های زندگی، اعم از شادی، غم و اندوه است.

قالی بافی در نهاوند

در شهرستان نهاوند، بافت فرش و گلیم رواج داشته و در کنار فرش و گلیم، صنایع دیگری مانند زیلو، جاجیم، گیوه و ریسندگی از رونق خاصی برخوردار است. امروزه این صنایع بخصوص بافندگی فرش، در این شهرستان رو به رشد نسبی است. بافندگان نهاوند بیش‌تر روستایی و اغلب زنان هستند که نقوش اصیل و زیبایی را از گذشته به یاد دارند و می‌بافند.

متن فرش‌ها به طور عمده سیاه و زمینه فرش‌های «دست‌باف» با توجه به پشم‌های مرغوب محلی، اغلب لاک‌ی، سفید و سیاه است. مرغوبیت پشم‌های استفاده شده بر کیفیت و دوام فرش‌های این منطقه افزوده است.

شیوه بافت در سطح روستاها، اغلب «یک پود» و نوع گره بافت آنها «فارسی» و نقوش آنها عبارت از کله‌گلی (گلدانی)، عشوند، تاریخی و سالاری (گل حیدری) است. این فرش‌ها در اغلب روستاها و در ابعاد مختلف

بافته می‌شود. این فرش‌ها بر روی دارهای عمودی (ایستاده) بافته می‌شوند. فرش‌های نهاوند تک پود و از نوع پرز بلند، ضخیم و گوشتی هستند. قالی نهاوند بین ۲۰ تا ۳۵ رج و از فرش‌های درشت باف محسوب می‌شود. (صوراسرافیل، ۱۳۷۵: ۱۵۰) قالیچه‌های نهاوند ویژگی‌هایی دارند که در زیر به آنها اشاره می‌شود:

۱. نما: فرش و قالیچه‌های شناخته شده در نهاوند دارای طرح‌های هندسی و نمادین است.

- این فرش‌ها دارای یک ترنج با زمینه پوشیده شده از شکل‌های کوچک در اطراف آن است.
۲. کیفیت: کیفیت فرش‌های نهاوندی بسیار خوب است. نوع پشمی که با وسواس در فرش‌های نهاوندی استفاده می‌شود موجب دوام و ماندگاری فرش است.
۳. اندازه و شکل: قالیچه‌های نهاوندی دارای اندازه‌های کوچک است.
۴. رنگ: یکی دیگر از مشخصه‌های مهم قالیچه‌های نهاوند، رنگرزی آنها است؛ قرمز کدر و رنگ خاکی در یک زمینه آبی تیره مهم‌ترین قسمت ساختار حاشیه‌ها را به خود اختصاص می‌دهند. اما به طور خلاصه می‌توان گفت تمام فرش‌های نهاوندی دارای نمای رنگی بسیار زیبایی هستند.
۵. بافت: بافت این فرش‌ها بیشتر از نخ‌های کتانی است. اما تارهای آن هم کتان و هم پشمی است.
۶. گره‌ها: توجه به پشت فرش‌های نهاوندی بسیار مهم است. زیرا بافندگان آنها در نهاوند با دقت و وسواس از گره‌های بسیار ریز استفاده می‌کنند و این برای شناخت فرش‌های اصیل نهاوندی مهم است.
۷. قیمت: ارزش فرش‌های نهاوندی در کشورهای غربی به خوبی شناخته شده است. رنگ و نوع بافت، حالت گبه‌ای بودن، وجود طرح‌های ساده باعث شده این فرش‌ها بویژه به کشور آلمان صادر شوند.

طرح‌ها در فرش نهاوند

طرح کله‌گلی (گلدانی) - دلیل نامگذاری این طرح، گلدان‌هایی است که در چهار طرف فرش دیده می‌شود. در این طرح در قسمت وسط فرش ترنج یا حوض دیده می‌شود. گاهی در گوشه‌های فرش نقش‌هایی دیده می‌شود که لچک فرش را نشان می‌دهد. قاب داخل این طرح، شبیه خانه‌های قدیمی ایران است، حاشیه‌های این طرح مانند دیوارهای خانه‌ها است و ترنج

آن حوض خانه به حساب می‌آید. لچک‌ها، نمادی از باغچه‌ها در حیاط خانه‌های قدیمی هستند. طرح لچک ترنج، اقتباسی از خانه‌های قدیمی ایران و نماد باغ در ایران است. وجود گل نیز یادآور نماد باغ است.

طرح عشوند - این نقش نام خود را از روستایی به همین نام گرفته است. ویژگی عمده این نوع فرش‌ها در بدون نقش بودن و عدم تأثیرپذیری این گونه طرح‌ها از نقش‌های دیگر هستند. **طرح برجک** - این طرح نیز نام خود را از روستایی با همین نام که فرش در آن بافته شده گرفته است.

طرح سالاری (تاریخی) - طرح سالاری نیز جزء طرح‌های ذهنی‌باف است اما در حال حاضر به صورت نقشه در آورده می‌شود.

طرح گل حیدری - این طرح در لچک و ترنج به کار می‌رود و ذهنی‌باف است. (سوری، مصاحبه، ۱۳۸۸)

نقش‌ها در فرش نهاوند

• گل شیپوری

در متن فرش استفاده می‌گردد و در بعضی اوقات در حاشیه بافته می‌شود و نماد شادی است. در نهاوند گل شیپوری نشانه‌ای از صور اسرافیل در روز قیامت نیز هست.

• گل سرخ

در نقوش لچک و ترنجی به راحتی دیده می‌شود. هم در متن و هم در حاشیه به کار می‌رود و نماد عشق و زیبایی بوده و دلالت بر بهشت دارد.

● بید مجنون

این نقش در متن فرش و در حاشیه بافته می‌شود. درخت بید، نماد بشارت بهار و مظهر لطف و زیبایی زنانه است.

● گندم

نشانه برکت؛ رزق و روزی است که در گذشته عروس در قالی خود برای برکت در زندگی جدیدش همراه گل شیپوری برای شادی در زندگی خود می‌بافت.

● درخت خرما (نخل)

نخل نمادی از باروری است.

● درخت سرو

در نپاوند نماد صبر و استقامت است.

● اژدها

این نقش در بالای فرش یا ترنج بافته می‌شود و نمادی از قدرت است. از طرح‌های چینی گرفته نشده و متعلق به ایران است.

● طاووس

بیشتر در متن نقوش و غالباً در رنگ کرم دیده می‌شود. این پرنده نماد رستاخیز، جاودانگی و تکبر و غرور است.

● گنجشک

تنها در نقش به کار می‌رود. در لابه‌لای شاخه‌های درختان، پرندگان زیبا به تصویر کشیده می‌شوند و نماد فروتنی و وفاداری است.

● شتر

وجود شتر در فرش‌های قدیمی نهاوند، نماد صبر و استقامت است.

● شیر

شیر، حیوان بومی سرزمین ایران بود. بخشی از داستان‌های شاهنامه از جمله داستان‌های پهلوانان و خاندان گودرز که دارنده درفش شیر پیکر است، به همین دوره باز می‌گردد.

● گوزن

بیشتر در نقوش شکارگاه و در متن و حاشیه استفاده می‌گردد. در رنگ‌های قهوه‌ای یا کرم بافته می‌شود.

● کشتی

کشتی‌های بافته شده در فرش نمادی از کشتی حضرت نوح است. (نقدیوند، مصاحبه،

۱۳۸۸)

جمع‌بندی

هنر اصیل فرش‌بافی با فرهنگ کهنسال این سرزمین پیوند ناگسستنی دارد. این هنر از دیرباز در تمام شئون زندگی مردم ما رسوخ کرده و به جزئی تفکیک‌ناپذیر از آن در آمده است. رحل قرآن، منبر مسجد، تنگ گلاب همه و همه نشان از پیوند همیشگی هنر در آداب زندگی مردم ایران دارد.

فرش در متن زندگی ما ایرانیان حضور دارد و گاه این حضور دائمی و هزاران ساله ما را از دقت در موجودیتش باز می‌دارد و شاید به همین دلیل آن را همچون یک شیء عادی در نظر می‌آوریم.

آشنایی با مراحل بافت فرش و ابزار و ادوات به کار رفته در آن معرفت جامعه را نسبت به این هنر افزایش می‌دهد و آگاهی از مزایای استفاده از فرش دستباف باعث می‌شود تا این هنر رونق مجدد پیدا کند. این رونق بر کارکردهای متنوع فرش می‌افزاید و کارگاه‌های کم فروغ را به تکاپو وامی‌دارد.

منابع

۱. حصوری، علی (۱۳۷۳) «ابزارهای فرش بافی با توجه به سنت‌های بافت در ایران»، مجموعه سخنرانی‌ها و میزگردهای تخصصی، مرکز تحقیقات فرش دست‌بافت وزارت جهاد سازندگی معاونت آموزش و تحقیقات.
۲. صوراسرافیل، شیرین (۱۳۷۵) تاریخ منقوش فرش، همدان: نشر مینا.
۳. ورزی، منصور (۱۳۵۰) هنر و صنعت قالی در ایران، تهران: انتشارات رز.

اینترنت

«سیر تحول تاریخی طراحی نقوش فرش»، استاد سیدعلی سبطینی در

www.binatarh.com

مصاحبه

۱. سوری، [بی‌نام]، مربی قالی بافی، نهاوند، همدان، ۱۳۸۸
۲. نقدی‌وند، [بی‌نام]، کارشناس قالیبافی، نهاوند، همدان، ۱۳۸۸

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی